

Бөмбөгөрийн бичээс*

Ц.Баттулга (МУИС)

Баянхонгор аймгийн Бөмбөгөр сумын төвөөс баруун өмнө зүгт, 11 орчим км-т Тайн нурууны төгсгөл, Шивээт хэмээх намхан уулын оройд /эхэнд/ шивээ, руни бичиг, тамга бүхий гэрэлт хөшөөт дурсгал буй ажээ. Нутгийн зон уг дурсгалыг Шивээтийн эхний “Шивээ” хэмээн нэрлэдэг байна. Эл шивээ анх хэрэмтэй байсан гэх ба хэрмийн чулууг сумын төвд зөөж хашаа, байшин барихад хэрэглэсэн ажээ. Нилээд эрт үед шивээг гол дунд нь малтаж нилээд гүнзгий хонхорхой үүсгэсэн байх бөгөөд бүр хожуу малтсан ул мөр ч ажиглагдаж байна. Уг шивээний зүүн өмнө талд, нүүрэн талдаа 4 мөр бичээс, 34 тамгатай, баруун хажуудаа нэг мөр бичээстэй хөшөө байна.

Эрдэмтэн зохиолч Л.Түдэв гуай 1986 онд анх үзэж тусгай хамгаалалтанд авахыг даалгасан ажээ¹. 2004 оны хавар проф. Д.Цэвээндорж, түүний хойно проф.А.Очир нарын эрдэмтэд үзэж танилцсан байна.

Уйгурын үед уул, толгойн орой зэрэг өндөрлөг газарт асар их хэмжээний чулуу овоолон шивээ байгуулдаг ёс байсан бололтой юм. Жишээ нь мөн үед холбогдох Тарнын голын хүн чулуут шивээ², Шивээт улааны тамгат хөшөө бүхий цогцолбор /хүн чулуу, хонь, арслант/³ зэрэг эрдэмтдийн хэдүйнээ мэдэх болсон олон дурсгал бий. Мөн түүнчлэн Архангай аймгийн Хашаат сумын нутаг Хөгшин Орхоны хөвөө, Хөшөө Цайдамд буй түрэгийн Билгэ хаан, түүний дүү цэргийн нэрт жанжин Көлтигин нарын гэрэлт хөшөөнөөс өмнө зүгт мөн томоохон шивээ байх бөгөөд ойролцоох хаднаа янгир зэрэг хэдэн тамга сийлсэн байдгийг бас дурдах нь зүйтэй болов уу.

Шивээт улааны цогцолбороос өөр тухайлан гэрэлт хөшөөнөө олон тамга сийлсэн дурсгал одоогоор монгол нутгаас олдоогүй байна. Шивээт улааны цогцолбор дурсгалд нийтдээ 24 тамгатай, харин бичээс байдаггүй билээ. Бөмбөгөрийн хөшөө бичээс, олон тамгатайгаараа онцлогтой ч тамгууд нь нэг тамгын олон хувилбар болохыг тэмдэглүүштэй.

* Уг бичээсийг үзэж судлахад санхүүгийн дэмжлэг үзүүлсэн МХСС-ийн захирал доктор Л.Чулуунбаатарт талархал илэрхийлье.

¹ Л.Түдэв гуайд газарчилж байснаа тухайн үед багийн дарга асан, одоо Бөмбөгөр сумын тамгын газрын ажилтан Загдаа хуучилсан билээ. Энэ далимд бидний судалгааны ажилд халуун сэтгэл гарган дэмжлэг үзүүлж тусалсан ХҮДС-ийн Баянхонгор аймаг дахь салбарын захирал Д.Оюундэлгэр, Бөмбөгөр сумын Байгаль хамгаалагч Д.Мөнх-Очир, болон С.Хүрэлхуяг, Б.Эрэгсүрэн, эмч Д.Оюундалай нарт талархалаа илэрхийлмү.

² Д.Баяр, Монголын төв нутаг дахь түрэгийн үеийн хүн чулуу, Улаанбаатар, 1997, 91 дүгээр тал.

³ Ц.Доржсүрэн, Шивээт Улаан гэдэг юу вэ?, -Шинжлэх Ухаан, Техник, Улаанбаатар, 1957, №1, 46-47 дугаар тал; С.Харжаубай, Шивээт Улааны цогцолбор дурсгалан, -Археологийн судлал, Том XIX, fasc. 2, Улаанбаатар, 1979, 15-23 дугаар тал; С.Харжаубай, Шивээт Улааны тухай дахин өгүүлэх нь, -Түүхийн судлал, Том X, fasc. 7, Улаанбаатар, 1982, 103-120 дугаар тал.

Хөшөөнөө голлосон том тамга Карлук нартай холбогдох нь мэдээж бөгөөд бусад хувилбар тамгууд тэдний бүрэлдэхүүнд багтагсдыг төлөөлөн илэрхийлж байгаа болов уу.

Бид энэ удаад тамга тэмдгийн судалгааг гол болгосонгүй, зөвхөн бичгийн дурсгалыг уншиж судалгааны эргэлтэд оруулахыг зорьсон болно.

Бөмбөгөрийн бичээсийг бид 2005 оны 1-р сарын 13-нд очиж судалсан билээ.

Газрын байршил: N 46° 07' 07,9", E 099° 31' 51,6" солбилцлын цэгт, далайн төвшнөөс дээш 1525м өндөрт буй. Шивээн нуруу хэмээн нутгийнхан нэрлэдэг, тал хээрийн, үргэлжилсэн намхан уулын эх, молцог толгойн оройд байгуулсан “шивээ”-ний өмнө талд, овоолго чулуун дотор бичиг, тамгат хөшөөг босгосон байна.

Цайвар шаргал боржин чулуун хөшөөний нүүрэнд 4 мөр бичээс сийлсэн байх бөгөөд хөшөөний оройн хэсэг холцрон унасан тул мэдэгдэж буй дөрвөн мөрөөс дээш тамга болоод бичиг байсан эсэх талаар таамаглан хэлэх боломжгүй юм.

Нэгдүгээр мөрийн эхний гурван үсэг хагас дутуу, төгсгөлийн нэг үсэг тодорхой мэдэгдэж байна. Харин 2, 3,4-р мөрийн үсэг тэмдэгтүүд маш тодорхой ажээ. Эл дөрвөн мөр бичээсээс доош нэг том тамга голлуулан сийлж доор нь уг тамгын хувилбар тамга болох нийт 34 тамга сийлжээ.

Хөшөөний баруун хажууд нэг мөр бичээсийн эхний мөрийн дараагийн хэсэг үг холцорч унасан байна. Уг бичээсийн үсэг тэмдэгт тодорхой, гаргацтай юм.

Хөшөөний магнайн бичээс

Эх бичиг;

1. 1..... [H] > [J]
2. 1YX1Y€ ↓ <<DT
3. ↓ JH H J: 1) M > &
4. 1 > J > M > &: 1 H > > ↓

Үсгийн галиг;

1. [L] W T [R]..... η
2. η Y nč W wQ g l s b l i
3. T W LT N i: L W Q R L wQ
4. wQ W B Rp: T W LT N L D i

Үгийн галиг;

1.
2. ilbis ilig qunčuyiη
3. tultoni: alu qarluq
4. qubranip: tulton aldi

Үгчилсэн орчуулга;

1.
2. Илбис Илиг гүнжийн
3. бэлэвсрэлийн хувцасыг авруун Карлук
4. хурж бэлэвсрэлийн хувцас авав.

Бидний судлан бүхий бичээст монгол хэлний дээрхи дурсгалын адил аргаар үйл явдлыг батлан лавшруулсан байна. Өөрөөр хэлбэл “ilbis ilig qunčuyiñ *tultoni alu* (Илбис гүнжийн бэлэвсрэлийн хувцасыг авч) гээд уг санаагаа батлан лавшруулж qarluq qubranir *tulton aldi* (Карлукууд цуглаад бэлэвсрэлийн хувцасыг авлаа) [гүнжийн бэлэвсрэлийн хувцасыг авч... бэлэвсрэлийн хувцасыг авлаа)] хэмээн тодотгосон ажээ. Энэ жишээнээс үзэхэд ямартаа ч монгол, түрэг хэлэнд үг давтаж уг зүйлийг бататган лавшруулж бичих нэгэн зүйл уламжлал, зүй тогтол байсан бололтой.

Хөшөөний баруун талын бичээс *üzä* (дээд) гэж эхэлж байгаа ч дараагийн үсэг, үг сийлсэн хэсгээс эмтэрч унажээ. Удаах өгүүлбэр *asra yerkä* (доод газарт) гэж буй тул эмтэрсэн хэсэгт [tɤrik]ä гэсэн үг байсан болов уу хэмээн үзэж байна. “*üzä teŋrikä asra yerkä*-дээд тэнгэрт, доод газарт” гэх тогтсон хэллэг, хэлц нь монголын руни бичгийн сонгодог дурсгалуудад байнга давтагддаг онцлогтой.

yükün -Уг үг бөхийх, гудайх, тонгойх, мэхийх гэсэн утгаар Билгэ хааны гэрэлт хөшөөний хойт талын 10, зүүн талын 3,13, 16-р мөр, Көлтигиний гэрэлт хөшөөний зүүн талын 2,15-р мөрнөө тус тус тохиолддог. Жишээ нь Билгэ хааны гэрэлт хөшөөний хойт талын 10-р мөрнөө “*bašlïyü yüküntürtüm tizligig sökürtüm* –толгойтыг бөхийлгөв би, өвдөгтийг сөхрүүлэв би” хэмээн гарч байна.

Хожим уг үгийн утга шилжиж, мөргөх, залбирах гэсэн утгатай болсон бололтой. Уйгур нар маанийн болон бурханы шашинд орж “Алтан гэрэл” тэргүүт судар ном орчуулснаас эл үгийн утга шилжихэд хүрсэн байж болох юм. Уйгур “Алтан гэрэл” сударт уг үгийг ихэвчлэн “бурханд мөргөх, залбирах; залбирах, мөргөх, шүтэх” гэсэн утгаар олон удаа гарч байна⁷.

Хижрагийн 466 он буюу нийтийн тооллын 1072-3 оны хооронд Кашгарын Махмудын зохиосон толь бичигт “*yükün*” хэмээх үгийн утгыг нилээд олон жишээ гарган дэлгэрэнгүй тайлбарлажээ. Тухайлбал, “*Teŋrige yükün*” гэсэн үгийг “*Allaha secde et demektir*- Аллахад залбирал үйлд гэсэн үг”⁸ хэмээн тайлбарласан байна. Мөн “*qul teŋride yükündi*-боол тэнгэрт залбирав”, “*toyun burhanqa yükündi*- тойн бурханд залбирав” гэх жишээ дурдсан ажээ. Бас

*Yükünüp maña imledi
Közüm yašin yamladı
Bayrım bašin emledi
Elkin bolup ol keçer...*⁹

гэх дөрвөн мөр шүлэг хадаж уг үгийн “бөхийх, мэхийх” гэдэг утгыг тайлбарласан ажээ.

Махмудын тайлбарт тулгуурлан эл шүлгийг;
Мэхийн тэр намайг ажиглалаа
Мэлмэрэх нулимсийг минь [тэр] арчлаа
Зүрхний минь гунигийг [тэр] эмчиллээ [эмчилчхээд]
Зүгээр л явж одлоо тэр, зочлон ирчихээд...

⁷ Cevvel Kaya, *Uygurca Altun Yaruk, giriş, metin ve dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları: 607, Ankara, 1994, s. 825-826.

⁸ *Divanü-Lûgat-it Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları:522, çeviren Besim Atalay, Cilt II, 4.baskı, Ankara, 1998, s.167.

⁹ *Divanü-Lûgat-it Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları:523, çeviren Besim Atalay, Cilt III, 4.baskı, Ankara, 1999, s.84-85.

хэмээн утгачилан орчуулж болох мэт.

Basmilïy bodun- basmil гэх нэр Көлтигин, Билгэ хааны гэрэлт хөшөө зэрэг хөх түрэгийн бичгийн сонгодог дурсгалууд, Моюнчур, Тариатын зэрэг уйгурын үеийн руни бичгийн дурсгалуудад олонтоо дурдагддаг. Хамгийн сонирхолтой нь *-iy* гэх нөхцөл юм. *-iy*~ *liü* нь Билгэ хаан, Көлтигиний гэрэлт хөшөөний бичээст гарах *qayan- liü* (хаантай), *ton- luü* (хувцастай), *kedim-lig* (тоногтой) гэх мэт үгийн нэгэн адил нэрээс нэр үүсгэх дагавар¹⁰ байж болох юм. Ийн үзвэл уг хөшөөний баруун хажуугийн бичээсийг дан ганц басмыл түмэн биш харин басмыл давамгайлж ноёлсон, бусад овог аймгууд хамтран бичсэн болж таарна. Нөгөө талаар *Y(l)* давтагдаж ороогүй гэж үзвэл *-iy* нөхцөл нь заах утгыг илтгэнэ. Тэгвэл басылыг улс түмэн гэж орчуулж болно. Бид *basmilïy* гэх үгийг хувиргаж орчуулсангүй, харин цаашид лавлан судлах шаардлагатайг тэмдэглэн үлдээе.

Бичээсийн утгаас үзвэл шивээ, хөшөөг Илбис Илиг хэмээх нэгэн гүнжийн дурсгалд зориулсан болох нь тодорхой байна.

Харлук. Нангиад сурвалж бичигт Карлук хэмээх нэр 143 онд анх удаа тэмдэглэгдсэн гэдэг. Э.Шаванн Карлукийн талаар “D’après le *T’ang chou*. CCXYII, b, p. 6 r⁰, les *Ko-lo-lou* (Karlouk) demeurèrent au nord-ouest de *Pei-t’ing* (près de Goutehen) et à l’ouest du *Kin-chan* (Altai). Ceci ne peut guère s’entendre que s’ils étaient établis sur les bords de la rivière Ouroungou qui se jette dans le lac Kysyl-bach, appelé aussi le Ouroungou; c’est en effet entre la rivière Ouroungou et l’Irtych noir que la carte des contrées occidentales à l’époque des *T’ang* (*Si yu t’ou tehe*, chap. III, p.8 v⁰ et 9 r⁰) place les Karlouk; cette carte identifie avec l’Irtych noir la rivière *Pou-kou-tchen* 僕固振 sur les bords de laquelle, d’après le *T’ang chou* (chap. CCXYII, b, p. 6 r⁰) vivaient les Karlouk. Cf. aussi *Si yu t’ou, tche*, chap. XXV, p. 7 v⁰”¹¹ хэмээн тэмдэглэжээ.

Энэ мэдээнээс үзвэл Карлукууд одоогийн Алтайн уулын баруун тал, Кызыл баш нууранд цутгадаг Өрөнгө голын эрэг хавиар нутаглаж байсан нь тодорхой ажээ. Зарим сурвалжид Карлукууд Алтайн нуруунаас Талас гол, Балхаш, Зайсан нуурын өмнө бие, Дорнод Туркестаны хойд биеэс Иссык-куль нуурын өмнөд тал хүртэлх газар нутгийг эзлэн суудаг хэмээн өгүүлсэн нь буй¹².

Карлук нэрийг нангиад сурвалжид *ko-lo-lu*, *ka-lo-luk*, төвд сурвалжид *gar-log*, араб сурвалжид *halluh*, *harluh*, согд сурвалжид *үгт-wүт* хэмээн тус тус тэмдэглэсээр иржээ¹³.

Карлук (𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤) нэр Көлтигин, Билгэ хааны гэрэлт хөшөөний бичээст долоон удаа, Моюнчур, Тариатын гэрэлт хөшөөний бичээст мөн нижгээд удаа тохиолдоно. Харин монгол сурвалжууд, тухайлбал Монголын нууц товчооны 198-р зүйлд “*naiman-u gücülük-qan ui’urtai qarlu=ud-i da’arin sarda’ul-un qajar-a cui-müren-e бүкүн qara-kidad-un gür-qan-tur neyilen otcu’ui*”¹⁴, мөн 235-р зүйлд “*qubilai-noyan-i qarlu’ut-tur ca’ura’ulba. qarlu’ud-un arslan-qan qubilai-tur elsen irejü’üi*”¹⁵ хэмээн гарч байна.

Уйгурын хаант улсын үед Харлукууд гурван хэсэгт хуваагдаж байсан ажээ. Үүнд нэг хэсэг нь Өтүкэн /Ц.Б. Хангайн нуруу/-д амьдарч байсан бөгөөд тэд Уйгурын хаант улсын

¹⁰ Cengiz Alyılmaz, *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No:830, Erzurum, 1994, s. 15-16.

¹¹ Edourd Chavannes, *Documents Sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, Paris, 1941, pp.33.

¹² Малявкин А.Г., *Материалы по истории уйгуров в IX-XII вв.*, Том II, Новосибирск, 1974, стр.97.

¹³ Hüseyin Salman, *Karluklar, -Türkler 2, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 2002, s.421.

¹⁴ Igor de Rachewiltz, *Index to the Secret History of the Mongols*, Bloomington, 1972, pp. 109.

¹⁵ Igor de Rachewiltz, *Index to the Secret History of the Mongols*, Bloomington, 1972, pp. 135.

харьяат байв. Хоёрдахь хэсэг /гурван харлук/ нь Иртиш мөрний сав дагуу нутаглаж байсан ба тэд өөрсдийн Ябгугай буюу эзэн захирагчтай байжээ. Бешбалык хотын ойролцоо нутаглах гуравдахь хэсгийг Тун Билгэ (Toen Pi-kia Tun) Ябгу захирч байжээ¹⁶.

Басмыл (У»УД basmil)-ийн тухай түүхэн сурвалжуудад дэлгэрэнгүй мэдээ төдий л олон бус бололтой.

Н.В.Кюнер Басмылийн тухай “Басими (Басмюль) одно и то же, что государство Били. Стали известны во время династии Суй /589-618/. Находится на юг от Бэйтина и Бэйхая /Байкала/, на восток от цэйегу /хягасов/. На юге примыкают к горам”¹⁷ гэж өгүүлсэн байна.

Монголын руни бичгийн сонгодог удрсгалуудад Басмыл нэр Карлукын хамт болон дангаараа цөөнгүй тохиолддог. Жишээ нь, Билгэ хааны гэрэлт хөшөөний зүүн талын 25 дугаар мөрд “uegirmi yašima basmīl iduq qut uyušum bodun ārti: arqaz idmaz tiyin süledim- Хорин насандаа Басмыл ариун өлзий /хишиг/-т садан түмэн билээ. Жин ирүүлсэнгүй хэмээн дайлав би” гэсэн нэгэн сохирхолтой мэдээ бий.

741 онд Түрэгийн хоёрдугаар хаант улсын насан бага Тэнгри хааныг хороогоод, түүний авга ах Кутлуг Ябгу хаан ширээг нь эзэлсэн байна.¹⁸ 742 онд Уйгур, Карлук, Басмыл нар түрэгийн эсрэг босож эхэлсэн¹⁹ бөгөөд Басмылууд 744 онд түрэгийн Озмыш хааныг алж толгойг нь Чанъянд илгээсэн ажээ²⁰.

Түрэгүүдийн зарим нь үүнд ихэд дургуй байсан хэдий ч Басмылын удирдагч байсан нэгэн Түрэгийн хаан ширээнд суусан гэдэг²¹.

Гэвч төдөлгүй Уйгурууд холбоотон болох Карлук, Басмыл нарыг дарж эрхшээлдээ оруулан төр улс байгуулжээ. Энэ талаар Моюнчурын гэрэлт хөшөөний бичээсэд тодорхой өгүүлснийг дурдвал “ /баруун талын 2-р (W2) мөр/... basmīl qarluq yоq bolti qоny uйlqa...- басмыл, карлук үгүй болов. Хонин жил (755)...” хэмээжээ.

Уг мэдээнд тулгуурлан зарим судлаачид Моюнчур 754 оны 10-р сард Карлук, Басмыл нарыг бүрэн эрхшээлдээ оруулан захирсан²² гэж үзсэн байдаг. Энэ цаг үеэс хойш Карлук, Басмыл нар дахин энэ газар нутагт ирсэнгүй бөгөөд дундад Азид буцаж суурьшин торгоны замаар Араб, Ойрхи Дорнодын орнуудтай харилцах болжээ²³.

Моюнчурын гэрэлт хөшөөний бичээсэд давхардсан тоогоор Карлук нэр 12 удаа, Басмыл нэр 4 удаа тохиолдож байгаа нь тэд (Карлук, Басмыл нар)Түрэгийн хаант улсын төгсгөл, Уйгурын хаант улсын эхэн үеийн түүхэн хэрэг явдалд ихээхэн идэвхтэй оролцож байсныг нутлан харуулж байна.

¹⁶ Hüseyin Salman, Karluklar, -Türkler 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.421-422.

¹⁷ Кюнер Н.В, Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока, Москва, 1961, стр. 49.

¹⁸ С.Г.Кляшторный, Т.И.Султанов, Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье, Санкт-Петербург, 2000, стр.99.

¹⁹ Л.Н.Гумилев, Древние Тюрки, Москва, 1993, стр.363.

²⁰ Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost Turken, Buch I-II, Wiesbaden, 1958,S.261; Л.Н.Гумилев, Древние Тюрки, Москва, 1993, стр.364.

²¹ Н.Я.Бичурин, Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, Москва-Ленинград, 1950-1953, Том I-III; том I, стр.308.

²² Saadettin Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, düzeltilmiş, yeniden gözden geçirilmiş 2. baskı, Ankara, 1998, s.34.

²³ Hüseyin Salman, Karluklar, -Türkler 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 422.

Сурвалжуудын дээрхи мэдээ баримт, тухайн үеийн түүхэн хэрэг явдлуудтай харгуулан үзвэл 744-755 оны үед уг бичээс бичигдсэн байж болохоор байна.

Монгол нутгаас Карлук, Басмыл нарт холбогдох руни бичгийн дурсгал анх удаа олдож байгаараа ихээхэн онцлогтой болохыг тэмдэглэе.

ABSTRACT

A new monument with runic inscription and stamps has been found in the heap of the hill named Shiveet, the end of Tain mountains, in the south west, at 11 km distance for from Bumbugur soum, Bayankhonggor province.

Text

1. 1..... [4] [4]
2. 1Y21YE ↓ <<D1
3. ↓ 1411:13M1
4. 1313M1:14S1 ↓

Transliteration;

1. [L]W T [R]..... ɳ
2. ɳ Y nč W wQ g l s b l i
3. T W lt N i: L W Q R L oQ
4. wQ W B R p: T W lt N L D i

Transcription;

1.
2. ilbis ilig qunčuyiᅇ
3. tultonī: alu qarluq
4. qubranip: tulton aldri

Translation of the text

1.
 2. In the funeral of Ilbis Ilig princess
 3. Karluk's gathered together and went into mourning (were widowed)
- [Kharluk's to mourn the death of the princess Ilbis Ilig gathered dressed of sorrow.]

Text

1325:11Y 2Y 5: ↓ D 2 ↓ M 1 D 14Y 45 2B 4 1 19: 13Y 2Y 4 5 1 [14Y 14] 14M

Transliteration;

üza [tᅇrk]a SRa yrka:yüknük^m BR rti Yᅇlt wQm YwQ:BSm1G: BWDN

Transcription;

üzä [tᅇrik]ä asra yerkä:yükünüküm bar ärti yaᅇltuqim yoq:basmiliy:bodun

Translation of the text;

Worshired the heaven above and earth. I haven't sined People of Basmilig.

Бөмбөгөрийн Шивээтийн дурсгалын ерөнхий байдал

Бөмбөгөрийн хөшөөний магнайн бичээс

Бөмбөгөрийн хөшөөний ерөнхий байдал

Зохиогчийн авсан гэрэл зургууд